
K NĚKTERÝM ASPEKTŮM ŽIVOTNÍHO STYLU ČESKÉHO MĚŠŤANSTVA V POLOVINĚ 19. STOLETÍ

Otto Urban

Listujeme-li časopisem Světozor v 70. letech 19. století, najdeme desítky vedut českých a moravských měst a ve většině případů jsme přítomni na rozpacích, zda skutečně vidíme aktuální pohled anebo antikvární záběr z osmnáctého či dokonce sedmnáctého století. Tato "městečka na dlani" skýtají rozporný obraz idylicky poklidné malebné stálosti a uspořádanosti, ale současně také poněkud znepokující strnulosti a nehybnosti.

Hledat vysvětlení relativně velice pomalého procesu moderní urbanizace, tj. přeměny pozdně feudálních městeček v kapitalistická města, není snadné a jednoduché. Vedle objektivně příznivých okolností, zejména rychlého tempa kapitalistické industrializace, působila řada nepříznivých a retardujících vlivů, souvisejících především se sociálně politickými momenty. Nejobecněji vzato jde o známý rozpor mezi nesporným a nikým nezpochybnovaným růstem ekonomického potenciálu a významu českých zemí v 19. století a velice sporným a konfliktním svébytným státně politickým postavením. Jinak řečeno: českým zemím se otevíraly velice slibné perspektivy ekonomického rozvoje v době, kdy měly být postupně likvidovány všechny atributy jejich státně politické svébytnosti. Tento rozpor ostatně poznamenal celý vývoj ve druhé polovině 19. století a přirozeně se promítl v mnoha směrech také do hospodářského, politického a kulturního vývoje českých měst. Sám o sobě však není dostatečně objasňujícím vysvětlením, protože koneckonců byl podmíněn určitými výsledky předchozího dění.

Jednou z nepodcenitelných příčin relativní stagnace měst na našem území je historicky se utvořivší struktura osídlení českých zemí vůbec. Je známo, že české země měly již v 19. století vysoce nadprůměrnou hustotu obyvatelstva. V polovině století převyšovala hustota obyvatelstva v českých zemích 3,2 krát celoevropský průměr, 1,5 krát celorakouský průměr, byla vyšší než ve Francii

/1,3 krát/ a většinou německých zemí. Odpovídala vcelku celobritskému průměru, byla nižší než v samotné Anglii, Holandsku a Belgii. Ve střední Evropě byla zhruba 2 krát vyšší než v Uhrách, 1,5 krát vyšší než v Prusku a Bavorsku a přibližně na stejné úrovni jako ve Württenbersku. Pouze Benátsko a Sasko mělo v této době patrně větší hustotu obyvatel.

Ale nejen to. Ještě výrazněji se české země lišily vzhledem k hustotě osídlení. V polovině 19. století připadalo v habsburské monarchii v průměru 10 obcí na 100 km², v Čechách to však bylo přibližně 25 obcí, na Moravě 16 a ve Slezsku 14 obcí. Pro srovnání uveďme, že v tehdejší Prusku to bylo přibližně 12 obcí na 100 km², ve Francii a Holandsku 7 a ve Velké Británii 5 obcí. Strukturou rozmístění obcí konkurovalo Čechám úspěšně pouze Bavorsko, kde bylo na uvedené rozloze v průměru takřka 30 obcí. Jinými čísly vyjádřeno: v průměrné bavorské obci žilo 190 obyvatel, v české 350, ve francouzské 850, holandské 1200 a v britské 1800 obyvatel.

Tato dispozice "na dohled z kostelní věže" měla už sama o sobě pro potenciální rozvoj měst problematické výchozí podmínky. Malá města a městečka žila po generace ve svérázné symbióze s okolními vesnicemi, které je obklopovaly svým způsobem jako neprodyšný věnec, umožňující právě jen prostou reprodukci sociálně ekonomické a kulturně politické reality, a nic více. Dvojí uzavření města - vlastními hradbami a venkovským zázemím - konzervovalo patriárchálně idylické vztahy a nutně se odrazilo také na životním stylu, myšlení a jednání obyvatel.

Pozoruhodným a dalekosáhlým způsobem se mj. promítla tato svérázná skladba osídlení českých zemí do postupu kapitalistické industrializace v průběhu 19. století. Nahlédneme-li jen zběžně do hospodářské topografie českých zemí tohoto období, dospíváme k poněkud paradoxnímu zjištění, že města nebyla zdaleka výsostným nositelem industrializačního procesu. Celá řada průmyslových závodů a továren vznikala přímo na vesnici, a to nejen v tradičních odvětvích, která procházela zprůmyslňováním /např. textil/, ale také v těch, která vznikala jako zcela nová /např. strojírenství/. Pokud vznikaly nové závody ve městech anebo na předměstích, pak

to - s výjimkou několika míst - neznamenal také větší přesuny obyvatelstva. S ohledem na hustotu a strukturu osídlení bylo možno angažovat pracovní sílu v bližším či širším okolí. Pro české země tak příznačné docházení či později dojíždění za prací bylo přirozeným důsledkem tohoto stavu.

Tento pomalý růst měst, který zdaleka neodpovídal růstu industrializace, dokumentují údaje o vývoji počtu obyvatel většiny českých měst. Pouze Praha, její předměstí - zde ovšem nebyl přírůstek počtu obyvatel zdaleka podmíněn jen vysloveně ekonomickými faktory - a Plzeň zaznamenávají průměrné roční přírůstky, které se alespoň zpozdálí blížily trendům v těch oblastech Evropy, které měly srovnatelné tempo industrializace. Počet obyvatel Prahy rostl v letech 1870-1910 přibližně o 1675 ročně, stejně anebo o něco pomaleji rostla pražská předměstí s výjimkou Žižkova a Vinohrad, kde činil průměrný roční přírůstek 3600 obyvatel. Průměrný roční přírůstek obyvatel Plzně činil 1440 lidí. Všechna ostatní česká města včetně některých míst v utvářejících se průmyslových oblastech rostla podstatně pomaleji. Tak např. průměrný roční přírůstek Mostu činil 500 obyvatel, Liberce 350 obyvatel. Klasickým příkladem je v těchto souvislostech Kladno. Tam činil roční přírůstek za zmíněné období v průměru 215 obyvatel a měl postupně klesající tendenci /na přelomu století v průměru již jen 140 lidí/. Průměrný roční přírůstek celého politického okresu Kladno, tj. města včetně jeho zázemí, byl za sledované období čtyřiceti let zhruba 2,5 krát vyšší než na Kladně samém.

Za těchto okolností nepřekvapuje, že na druhé straně nezaznamenáváme ani vyslovený úbytek a vyliďňování menších měst a obcí. Ze 137 měst v Čechách, která měla v roce 1910 více než 5000 obyvatel, bylo jediné - Rokytnice n. Jizerou /průměrný úbytek 40 obyvatel ročně/ - , které mělo méně obyvatel než v roce 1869. Pro naprostou většinu českých měst druhé poloviny 19. století byla příznačná stagnace. Například města s dříve kvetoucí řemeslnou výrobou a nemalou kulturní tradicí jako Humpolec a Litomyšl rostla v průměru o 20 obyvatel ročně, relativně průmyslové Strakonice o 6 obyvatel a jihočeská Třeboň o 4 obyvatele ročně v období čtyř desetiletí mezi rokem 1870 a 1910. Tato čísla výmluv-

ně - i když nepřímo - svědčí o průměrné stavební činnosti ve většině měst, o jejich výstavbě či přestavbě a možnostech instalování určitých civilizačních a kulturních znaků, které moderní urbanizace přinášela.

Většina českých měst neztratila v industrializačním procesu dlouho svůj maloměstsko-venkovský ráz, což samozřejmě umocnilo konzervování určitých stereotypů veřejného i soukromého života. Jaké město, takový měšťan a naopak. O jaké stereotypy a jaké vlastnosti se přitom jednalo, pokusíme se blíže objasnit rozborem textu zajímavého a svým způsobem pozoruhodného svědectví z doby na přelomu epoch v roce 1860. Tehdy vyšla v Litomyšli útlá, ale obsažná brožura s prostým názvem *Böhmische Skizzen*, určená k informování německé veřejnosti mimo české země o poměrech v Čechách. Studie byla vlastně dobovým pokusem o vlastivědný přehled a sociologický rozbor a její autor - Jan Palacký - měl více než dost důvodů, aby se utekl do anonymity.

"Čechy mají ještě stavy, tak jak je měla ve středověku celá Evropa", konstatuje Jan Palacký v úvodu svých úvah o soudobé české společnosti, "je to nepřilíš početná šlechta /asi 150 rodin s pozemkovým vlastnictvím a přibližně trojnásobek nové úřednické šlechty/, ne příliš početné duchovenstvo, početnou byrokracii a armádu, politicky důležitý obchodní a podnikatelský stav, majetné a samostatné sedláky a početný, ale chudý městský stav". Jan Palacký diferencuje mezi nepočetnou a politicky vlivnou vrstvou podnikatelů - kapitalistických buržou - a mezi početným městským stavem, kterým rozumí především střední měšťanské vrstvy. Poukazuje výslovně na to, že i když většina nových podnikatelů pocházela z měšťanského prostředí, žila izolovaně uzavřeným životem na okraji nebo mimo měšťanskou společnost. Životní rytmus malého města a jeho ráz určovaly především ony střední vrstvy. Jejich charakteristika pak není ani zdaleka lichotivá: "V Čechách je veliký počet malých měst /asi 750/, která po tři staletí postupně chudla Měšťanstvo v nich zůstalo takové, jaké bylo v celé Evropě ve středověku, tj. zbabělé, podlézavé, falešné a filistovské, se všemi vlastnostmi emancipovaného otroka anebo poddaného, který unikl před svým údělem do města. Všechna česká města

s výjimkou Prahy a lázeňských míst jsou vlastně velké vesnice a většina obyvatel v nich žije z půdy Jen na severu země najdeme v některých městech průmysl, jinak se s ním setkáme v mnohem větší míře na vesnicích . . ."

Zmíněné vlastnosti samozřejmě ovlivňují ekonomickou i kulturně politickou aktivitu městských vrstev a vzhledem k jejich poslání v procesu společenských přeměn aktivitu společnosti vůbec. Palacký neváhal označit české měšťanstvo za relativně nejzaostalejší a kulturně nejméně činnou vrstvu. Když srovnával poměry v Čechách a Německu, dospěl k zjištění: "Hledáme-li rozdíl mezi vzděláním v Čechách a Německu, pak jej najdeme především v městských vrstvách obyvatelstva. Všeobecně se uznává, že úředník, učenec, aristokrat či obchodník jsou v obou zemích na stejné úrovni. Pokud srovnáváme sedláky, pak bychom mohli dokonce hovořit o tom, že český sedlák je na tom lépe . . . Na druhé straně je zcela nesporné, že německý měšťan je vzdělanější, má lepší základní i odborné vzdělání, má k dispozici rozsáhlé knihovny, tisk, spolky atd."

Tato charakteristika nebyla specificky národně českou záležitostí. Podobnými slovy psal o poměrech ve městech a městském stavu o několik let před Palackým bystrý pozorovatel Theophil Pisling ve svých studiích o severočeském pohraničí. V českém prostředí však byl tento stav ještě umocněn v průměru katastrofálními důsledky nevyhraněného česko-německého školního vzdělání. "Lidé se naučí něco německy", upozorňuje Palacký, "právě tolik, aby zapomněli česky, ale zase ne tolik, aby se mohli německy skutečně vzdělávat. Jsou pak ztraceni pro české vzdělání, aniž by byli získáni pro německé; naopak, výsledkem je jakési svérázné sebeuspokojené polovzdělání, plachost a nejistota a z nich vyplývající opovržení skutečným vzděláním, filistrovská omezenost a úžasné maloměšťačství, se kterým se dokonce v Bavorsku setkáme jen zřídka."

Dlouhodobý úpadek měst, provázený politickým, náboženským, národnostním útlakem, vytvořil ve městech jakýsi stav "univerzální bezcharakternosti, za kterou se skrývá všechno, osobní zájmy, servilnost a nejrůznější nekalé tendence". Módou pak přiro-

zeně bylo konverzovat o těch "nejbezvýznamnějších a nejhlou-
pějších věcech". Dokonce i v soukromých společnostech bylo ta-
buizováno všechno, co nepatřilo - jak Whist či tanec - "ke vzne-
šeným hloupostem". Cizinci, putujícímu po českých městečkách,
musel celý národ připadat jako velice tupý, neboť "nikde neuslyší
inteligentní konverzaci". Ani Praha nebyla v tomto případě výjim-
kou a její městský stav se lišil od měšťanstva venkovských měst
více méně jen počtem.

Potud charakteristiky ze svérázného "popisu Království české-
ho" třicetiletého Jana Palackého z roku 1860. Jeho criticismus
neposkytoval, jak vidět, nijak lákavý obrázek a cizince spíše
odrazoval, aby se na hony jen přibližoval branám českých měst.
Nepřekvapovalo, že byl nevraživě přijat také v českém měšťan-
ském prostředí. Národní listy si pospíšily hned v jednom z prv-
ních čísel v lednu 1861 dotyčný spisek "zcela odmítnout". V pří-
krostiti kritického pohledu a mnohdy snad i ve volbě formulací je
Palackého obraz českého města a městského stavu zřetelně aktuál-
ně dobově podmíněn. Celý přístup a pojetí je bezprostředně ovliv-
něno ne příliš skvělou zkušeností z let 1848 a 1849 a ještě nepříz-
nivějším stavem z období neoabsolutismu 50. let 19. století. Vždyť
to byla skutečně doba nejhlubšího úpadku českých měst v 19. stole-
tí, a to jak v sociálním, tak národnostním a politickém ohledu.
Malá sociálně ekonomická a kulturně politická funkce města v po-
měrně stabilizovaných a málo mobilních poměrech pozdně feudál-
ního období před rokem 1848 nebyla zdaleka tak negativně pocíto-
vána jako maloměstská strnulost v době evidentních sociálně eko-
nomických přeměn a dynamického hospodářského rozvoje, jaký
nastal po přelomu poloviny století. Na druhé straně aktivizace
městského obyvatelstva od počátku šedesátých let, první projevy
občanské angažovanosti, rozvoj spolkové činnosti atd., to vše zna-
menalo pozvolné provětrávání zatuchajících maloměstských zá-
koutí.

Padesátá léta 19. století byla vskutku propastí, do které se pro-
padala česká městečka a maloměsta a z níž měla složitě vyrůst
moderní česká města kapitalistické společnosti. Palackého ostře
exponované záběry v tomto směru v podstatě odpovídaly skutečno-

sti. Nepříliš malebné a přitažlivé popisy Prahy, jejího vnějšího vzhledu a života v 50. letech, jak je máme zachovány např. v pamětech Ladislava Quise či Serváce Hellera a jiných, stejně jako líčení života dalších venkovských měst jen potvrzují již řečené.

Současně se ovšem již v této době začínají ojediněle objevovat lidé, kteří se svou aktivitou, myšlením a životním stylem lišili od standardního typu maloměšťáka. K nejzajímavějším z nich nesporně patřil Jindřich Fügner, svým způsobem prototyp českého buržoaz. V dětství německy mluvící Pražan s bohatou podnikatelskou praxí v Terstu, Londýně a jinde v cizině, od roku 1849 samostatný podnikatel v Praze, žijící ve velice dobrých majetkových poměrech. Člověk otevřený veřejnému dění a životu, člen řady spolků a posléze mecenáš a spoluzakladatel dobově nejvýznamnější české tělovýchovné organizace. Rozhodný stoupenec politického liberalismu, obdivovatel Heina, Humboldta, Kanta, Washingtona, Garibaldiho, přístupný moderním nenáboženským výkladům světa a dobovému pozitivnímu myšlení. Přitom člověk činorodý, prakticky, který poznal a do jisté míry přejal životní styl anglického měšťáka, oblékal se volně podle anglického střihu a po vzoru anglických gentlemanů náruživě sportoval.

Avšak lidé Fügnerova typu patřili na přelomu padesátých a šedesátých let a ještě dosti dlouho ke skutečným výjimkám. Cesta z propasti relativně největšího úpadku českých měst byla zdlouhavou a velice obtížnou emancipací, nesnadným bojem s hmotnou i duchovní průměrností a podprůměrností. Po celá tři další desetiletí od roku 1860 je české město a měšťanstvo v mnoha směrech ještě závislé na svém venkovském zázemí a jen pozvolna se stává z tradičního tržního centra skutečným střediskem hospodářské a kulturní aktivity. Teprve v osmdesátých letech 19. století se vlastně dobudovává a podstatněji modernizuje síť základního a zejména středního českého školství a ve větším rozsahu vytváří veřejné kulturní instituce a zařízení. Aniz bychom chtěli paušálně podceňovat význam pozvolna probíhajících změn ve třech desetiletích po roce 1860, nelze přehlédnout, že tento "drobečkový" proces emancipace českého města a měšťanstva byl pouhým přípravým předstupněm skutečně pronikavých změn, jež nastaly na pře-

lomu století. V ulicích českých měst a domácnostech českých měšťanů stále ještě strašily zděděné stereotypy a šosácká malost si podávala ruku s maloměšťáckou nadutostí. Připomeňme si jen obrazy české měšťanské společnosti šedesátých a sedmdesátých let, jak nám je zachovali Antal Stašek, Josef Holeček a jiní. Připomeňme si sarkastické rozhořčení Jana Nerudy, kterého přiváděl český maloměšťák nejednou k zoufalství, připomeňme Svatopluka Čecha a jeho pana Broučka, který si ještě v osmdesátých letech příkladně vzorně uchoval všechny vlastnosti měšťáka padesátých let 19. století.

Skutečným a zřejmým přelomem v životě českých měst se stala až poslední léta minulého století. V souvislosti s dozráním sociální a třídní struktury moderní české buržoazní společnosti podstatně vzrostla hospodářská, ale také kulturní a politická aktivita českého měšťanstva. Snahy o překonání pohodlné a mnohdy naivní uzavřenosti, kritické úsilí o přehodnocení základů, z nichž vycházela moderní česká kultura a politika, to vše najdeme v nejrůznějších polohách vyjádřeno v generačních projevech pokrokového hnutí, v závažných sporech o ideový, kulturní a politický smysl české otázky, v tvorbě a programových vystoupeních umělecké moderny.

V přirozeném souladu s tímto ruchem se před očima současníků zřetelně měnily prakticky životní podmínky, což se nejvýrazněji projevilo právě v proměnách funkce, životního stylu a zejména vnějšího vzhledu českých měst. Od devadesátých let 19. století dochází, jak známo, k rozsáhlejší vnitřní přestavbě měst, k faktické a postupně i formální integraci měst s okrajovými částmi nebo předměstími. Vznikají monumentální a reprezentativní veřejné budovy, dobovým potřebám jsou adaptovány některé starší objekty. V původní podobě se utváří moderní systém veřejné městské hromadné dopravy, modernizují se anebo vůbec teprve budují sociální, kulturní, hygienická, sportovní a jiná zařízení. To jsou ostatně dobře známé skutečnosti.

Nemělo by přirozeně smysl nehistoricky přeceňovat výsledky změn na přelomu 19. a 20. století. Rozvíjející se kapitalistická společnost se nevyvíjela v harmonických proporcích sociálního

a třídního míru a souladu. Rovněž tyto skutečnosti se známým způsobem promítaly do života českých měst, jejichž sociální struktura se výrazně lišila od období poloviny století. Přesto šlo o změny závažné, které tvořily důležitou etapu a v českých poměrech znamenaly skutečný skok. Dejme v závěru slovo spisovateli Ladislavu Quisovi, který na počátku našeho století rekapituloval: "Uplynulo něco málo přes čtyřicet let od té doby, kdy jsem viděl Prahu, a zdá se mi, vidím-li ji, jak nyní jest, jako by od oněch časů bylo uběhlo celé století. . . ."

Měnit vnitřní atmosféru a zakořeněné zděděné stereotypy života měst nebylo jistě tak snadné jako stavět nové ulice. Avšak již samotná změna vnějších podmínek a současně se měnící sociální struktura městského obyvatelstva signalizovaly cestu vzhůru z propastného dna poloviny 19. století.